

УДК 340.1

*Вячеслав Юрійович Васецький,
науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ОСОБОЮ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Сучасний період, який переживає світ, ставить принципово нові завдання перед людством. Розвиток нинішнього суспільства характеризується якісно новим станом, який визначається як процес глобалізації — всесвітній процес, що об'єднує національні утворення в єдину світову систему. В умовах глобального світу права, свободи, обов'язки людини і громадянина посідають основне місце порівняно з іншими правовими явищами.

У розвитку державності України як демократичної європейської країни ключове місце з позицій як внутрішньодержавного, так і загальносвітового значення належить формуванню правової системи, в якій одним з основних елементів є права людини, тому дедалі гостріше постає питання щодо створення основи механізму забезпечення захисту прав і свобод особи. У цих умовах, як зазначають вітчизняні вчені, суттєво зростає роль та значення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою [1, с. 4] — особливості, значення якої набуває суттєвої ваги у зв'язку з підвищенням дієвості права в напрямі удосконалення законодавчої бази із захисту прав людини як одного з основних пріоритетів правової держави [2, с. 25–30]. Якою б не була держава за своєю природою, який би режим не панував — права та свободи людини, її взаємодія з державою завжди мали практичне значення, оскільки без урахування цієї взаємодії неможливо було б встановити в суспільстві порядок, необхідний для пануючої еліти та громадянського суспільства.

Мета статті полягає у з'ясуванні співвідношення між правами і свободами людини та юридичною відповідальністю держави, яка виступає, з одного боку, у формі юридичних гарантій по забезпеченню конституційних прав і свобод людини та громадянина, а з другого — у зв'язку з приєднанням України до міжнародно-правових інституцій, пов'язується з відповідними засобами та процедурами відповідальності держави перед особою у цьому напрямі. Тому основна увага в системі забезпечення прав і свобод людини приділяється правовим гарантіям, які відображені у Конституції України, а також забезпечуються міжнародними договорами, обов'язковими для України.

Юридична відповідальність — вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою; є правовідношенням між державою в особі її органів і правопорушником [3, с. 437]. Визначається як застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми [4, с. 502].

Зокрема, Н. Оніщенко зазначає, що проблема відповідальності держави перед особою — це проблема відповідних правовідносин (конституційних, цивільно-правових тощо), однак в яких держава має виступати не суб'єктом особливої значущості, а суб'єктом — відповідальною стороною. Це є правові відносини рівних сторін, в яких держава має низку переваг перед особою. На нашу думку, проблему юридичної відповідальності держави перед особою по забезпеченню прав людини доцільно розглядати саме з цих двох сторін: гарантій держави (насамперед на кон-

ституційному рівні) і відповідальності держави у випадках порушення нею відповідних норм (дотримання державою міжнародних зобов'язань) [5, с. 267–284].

Специфіка юридичної відповідальності держави по відношенню до гарантій реалізації і захисту прав та свобод людини і громадянина полягає, як зазначають П. Рабінович і М. Хавронюк, у тому, що захист і охорону прав та свобод людини і громадянина юридична відповідальність забезпечує шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків, що кореспондують зазначеним правам та свободам [6, с. 250]. Тобто тут, перш за все, йдеться про юридичну відповідальність держави в особі органів державної влади, а також посадових і службових осіб.

А. Олійник зазначає, що розуміння захисту прав і свобод людини та громадянина включає в себе категорії забезпечення, гарантування та здійснення суб'єктивного права. На думку автора, забезпечення конституційних свобод і недоторканності людини та громадянина в Україні — це створення сприятливих умов для їх здійснення, охорона, захист суб'єктивних свобод від правопорушення, відновлення порушеного права компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами та об'єднаннями громадян, здійснення матеріальних чи процесуальних юридичних засобів [7, с. 153].

З другого боку, юридична відповідальність передбачає функцію забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, які є складовою їхнього правового статусу.

Конституційні гарантії «складаються із принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також із конституційних норм, в яких визначені повноваження відповідних органів державної влади та їх посадових осіб щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина, їх відповідальність, передбачені інші засоби здійснення відповідних прав та свобод людини і громадянина, а також спеціальні права, призначені для найбільш ефективної реалізації інших прав людини і громадянина» [6, с. 250–251].

Однією з ланок юридичної відповідальності держави перед особою та гарантією реалізації прав і свобод людини та громадянина є кримінальна відповідальність посадових і службових осіб. Це стосується перш за все сфери реалізації прав громадян. Оскільки ці права не є природними, а надаються державою, при їх здійсненні громадяни не мають пріоритету перед державою як іншим суб'єктом відповідних правовідносин. Посадові ж особи, які діють від імені держави чи органів місцевого самоврядування, користуються специфічними владними правами і мають реальну можливість зловживати ними фактичним невизнанням чи ігноруванням того чи іншого права людини і громадянина, або незаконним обмеженням цього права, або порушенням процедури його обмеження тощо.

Конституція України є правовим актом прямої дії і згідно зі ст. 22 «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [8]. Тобто конституційні права і свободи людини не тільки проголошуються, а й повинні реалізовуватися за допомогою відповідного механізму.

Конституція України, як і більшість інших конституцій світу, містить положення, в яких закріплені права і свободи особи. У статті 3 проголошується: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Політичні права гарантуються ст. 15, згідно з якою «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України». Державою гарантуються соціально-економічні, культурні та інші права людини.

Права людини і громадянина передбачені окремими статтями Конституції України (статті 55–63). У них гарантуються такі права й обов'язки: право на судовий захист прав і свобод людини і громадянина; право на звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; право звернення до міжнародних інституцій; право знати свої права і обов'язки; право на правову допомогу і свободу вибору захисника своїх прав; право захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань; право на відшкодування шкоди, заподіяної державою.

Найбільш удосконалена галузь по забезпеченню прав і свобод людини та громадянина — система міжнародно-правових гарантій, в якій можна виокремити універсальний рівень, що функціонує під егідою Організації Об'єднаних Націй (далі — ООН), і європейський рівень. У рамках ООН діють, зокрема, такі міжнародні організації, як Міжнародний суд ООН та Міжнародний кримінальний суд (Гаага), Рада ООН з прав людини.

Вступ України до Ради Європи та ратифікація Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція) з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу № 11, дозволяє по-новому оцінювати функціонування механізму захисту прав особи в нашій державі. З ратифікацією Конвенції Україна взяла на себе і відповідні зобов'язання держави, які є тими основними факторами, що визначають юридичну відповідальність української держави по забезпеченню основних прав і свобод людини та громадянина, створенню засобів і процедур, вироблення відповідних механізмів у цьому напрямі [9, с. 93–101].

Особливо актуальним є питання про місце та роль Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ), який діє на підставі положень, передбачених Конвенцією. Його юрисдикція визнана обов'язковою всіма державами-учасниками й поширюється на всі спори, пов'язані із застосуванням і тлумаченням норм Конвенції та протоколів до неї в національних правових системах європейських країн. ЄСПЛ ставиться вкрай вимогливо до обов'язку держав закріпити у своєму національному законодавстві основні положення Конвенції. Держава повинна не лише мати законодавство, яке найповніше забезпечує дотримання конвенційних прав та свобод, а й вживати всі необхідні заходи для того, щоб воно реально діяло, а не залишалось лише на декларативному рівні. З другого боку, вимоги Конвенції ставлять державу перед необхідністю утримуватися від будь-яких дій, які могли б призвести до порушення прав і свобод. ЄСПЛ виносить рішення, згідно з якими відповідальною стороною є держава у разі порушення нею прав і свобод людини.

ЄСПЛ не застосовує національне право держав — учасниць Конвенції і не виносить рішень на його підставі. Але це не означає, що він не звертається при розгляді матеріалів справи до національного права. Скарга, що направляється до нього, повинна супроводжуватися детальним посиленням на нормативно-правові акти, які були чи не були застосовані судом під час вирішення справи. Звернення ЄСПЛ до національного права може бути пов'язане:

1) із встановленням невідповідності чи відповідності національного права нормам Конвенції у зв'язку зі справою, що розглядається. З огляду на судову практику це найбільш часта оцінка ЄСПЛ національного законодавства держави — учасниць Конвенції;

2) із встановленням прогалин у національному праві у сфері дії Конвенції. У цьому випадку ЄСПЛ констатує відсутність у національному праві відповідної норми Конвенції, на основі якої повинно було бути прийняте рішення, але воно не було прийняте. Він не розглядає прогалини у національному законодавстві як підстави для невиконання державами своїх зобов'язань згідно з Конвенцією;

3) із рекомендаціями щодо вдосконалення національного законодавства з метою його більш повної відповідності нормам Конвенції.

Практика ЄСПЛ може стати підставою для внесення державами — учасниками Конвенції значних змін до свого національного законодавства [10, с. 15–21]. Рада Європи надає цьому праву важливого значення. Відповідно до Рекомендації № R (2000) державам — членам Конвенції Комітет Міністрів Ради Європи закликав, зокрема, держави — учасниць Конвенції «...до перегляду своїх національних правових систем з метою забезпечення адекватних можливостей повторного розгляду справи, включаючи поновлення провадження у випадках, коли Суд визнав порушення Конвенції, особливо: i) коли потерпіла сторона і далі зазнає значних негативних наслідків рішення, ухваленого на національному рівні, — наслідків, щодо яких справедлива сатисфакція не була адекватним засобом і які не можна виправити інакше, ніж через повторний розгляд або поновлення провадження; ii) коли рішення Суду спонукає до висновку, що а) оскаржене рішення національного суду суперечить Конвенції по суті, або б) в основі визнаного правопорушення лежали суттєві процедурні помилки чи недоліки, які ставлять під серйозний сумнів результат оскарженого провадження на національному рівні» [11, с. 207–208].

Перед тим, як звернутися з заявою до ЄСПЛ, заявник повинен вичерпати всі можливості для вирішення справи на внутрішньодержавному рівні. Зокрема, колишній голова Суду Г. Петцольд

зазначав: «Субсидіарність є основним принципом захисту прав. Вона визнає першочергову компетенцію і обов'язок держави ефективно захищати своїми внутрішніми засобами права та свободи людини, які передбачені у Конвенції» [12, с. 25].

Проблема відповідальності держави перед особою є відносно новою у вітчизняній і світовій юриспруденції. Лише останнім часом з'явилися наукові дослідження, що мають не лише нормативно-практичний, а й доктринальний характер. У цьому напрямі треба відзначити зроблене українськими вченими узагальнене дослідження у розробці Концепції удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні. У праці, зокрема, зазначається, що «побудова в незалежній Україні демократичної, соціальної, правової держави, окрім необхідності забезпечення, охорони і захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, об'єктивно передбачає закріплення та реалізацію принципу взаємної відповідальності держави й особи... Що ж до юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою, то, на жаль, але за 23 роки незалежності України вона так і залишилася лише на рівні конституційно закріпленої декларації» [1, с. 107].

У зв'язку з сучасними суттєвими трансформаційними змінами у світі, переглядом останнім часом заходів безпеки на європейському континенті, де Україна опинилася у центрі подій, а також з поглибленням демократичних перетворень в Україні варто очікувати появи фундаментальних наукових досліджень із взаємної юридичної відповідальності держави й особи не лише в напрямі дотримання прав і свобод людини та громадянина, а й у більш широкій сфері їх взаємодії.

У результаті розгляду цього питання можна зробити такі висновки:

1. Захист прав людини сьогодні є одним із критеріїв ефективності влади, оскільки кожна особа вправі домагатися від держави захисту свого порушеного права. Держава, в свою чергу, згідно з задекларованими, насамперед на конституційному рівні, гарантіями повинна гарантувати ефективний засіб правового захисту, передусім у формі незалежного і неупередженого правосуддя;

2. Сучасні умови розвитку України, її прагнення приєднатися до європейського товариства цивілізованих країн, здійснення таких кроків, як ратифікація Конвенції і відповідних зобов'язань держави є тими основними факторами, які визначають юридичну відповідальність української держави по забезпеченню захисту основних прав і свобод людини та громадянина, створенню засобів і процедур, вироблення відповідних механізмів у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. *Концепція* удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні / кер. творч. кол. Н. М. Оніщенко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2014. — 112 с.
2. *Васецький В. Ю.* Забезпечення прав та свобод людини шляхом удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед особою / В. Ю. Васецький // Часопис КУП. — 2009. — № 3. — С. 25–30.
3. *Шемшученко Ю. С.* Відповідальність юридична / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К. : Українська енциклопедія, 1998. — Т. 1. — 672 с.
4. *Теорія держави і права.* Академічний курс : підруч. / відп. ред. О. Зайчук ; наук. ред. Н. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
5. *Васецький В. Ю.* Захист прав та свобод людини у сфері дії права / В. Ю. Васецький // Дія права: інтегративний аспект : моногр. / відп. ред. Н. М. Оніщенко. — К. : Юридична думка, 2010. — 360 с.
6. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. — К. : Атіка, 2004. — 464 с.
7. *Олійник А. Ю.* Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : моногр. / А. Ю. Олійник. — К. : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. — 470 с.
8. *Конституція України* від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
9. *Васецький В. Ю.* До проблеми дії права та захисту прав і свобод людини / В. Ю. Васецький // Права держави.— К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2010. — Вип. 21. — С. 93–101.

10. *Наслідки реалізації судових рішень у 1995 та 1996 роках* // Практика Європейського суду з прав людини. — 1997. — Вип. 2. — С. 15—21.
11. *Рада Європи. Комітет міністрів. Рекомендація № R (2000) Комітету міністрів державам-членам щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини* // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — 2000. — Вип. 1. — С. 207—208.
12. *Трагнюк О.* Принцип субсидіарності за Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1950 р. / О. Трагнюк // *Право України*. — 2003. — № 1.

Васецький В. Ю. Інтеграційні процеси в Україні в контексті юридичної відповідальності держави перед особою щодо забезпечення прав і свобод людини

У статті досліджено сучасний період розвитку суспільства з позицій захисту прав особи. Зроблено акцент на необхідності відповідальності держави перед особою. Розглянуто юридичну відповідальність у формі юридичних гарантій по забезпеченню конституційних прав і свобод людини та громадянина. Увагу приділено міжнародно-правовим гарантіям. Наголошено на зобов'язаннях у зв'язку з приєднанням України до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Визначено місце і роль Європейського суду з прав людини у вітчизняному правовому полі.

Ключові слова: захист прав особи, відповідальність держави перед особою, міжнародно-правові та конституційно-правові гарантії.

Васецкий В. Ю. Интеграционные процессы в Украине в контексте юридической ответственности государства перед личностью по обеспечению прав и свобод человека

В статье исследован современный период развития общества с позиции защиты прав человека. Сделан акцент на необходимости ответственности государства перед личностью. Рассмотрена юридическая ответственность в форме юридических гарантий по обеспечению конституционных прав и свобод человека и гражданина. Внимание уделено международно-правовым гарантиям. Подчеркнуты обязательства в связи с присоединением Украины к Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Определено место и роль Европейского суда по правам человека в отечественном правовом поле.

Ключевые слова: защита прав человека, ответственность государства перед личностью, международно-правовые и конституционно-правовые гарантии.

Vasetsky V. Integration processes in Ukraine in a context of legal responsibility of the state to the person on maintenance of human rights

In articles the modern period of development of a society from a position of protection of human rights is investigated. The accent is made on necessity of responsibility of the state to the person. Legal responsibility in the form of legal guarantees on maintenance of constitutional human rights is considered. The attention is given to international-legal guarantees. Obligations in connection with joining of Ukraine to the European court of human rights are underlined. The place and role of the European Court of human rights in Ukraine is defined.

Key words: human rights, responsibility of the state to the person, international-legal and constitutional-legal guarantees.